

George A. Kennedy: Klasična retorika ter njena krščanska in posvetna tradicija od antike do sodobnosti.

Prevedle Nada Grošelj, Maja Likar, Rahela Šibal,

Neža Vilhelm in Nina Vuk. Uredila Nada Grošelj.

Dodatek: Jože Faganel, Govorništvo na Slovenskem.

Založba ZRC, Ljubljana 2001. Zbirka Agora. Izdajatelj:

Društvo za antične in humanistične študije Slovenije.

»V sodobnem času bi bilo lahko najti kakega Filipa; kje pa bomo našli Demostena?«

David Hume, *Of Eloquence* (1743)

Kar pomenita Robert Grant in George Cawckwell za področje antičnega zgodovinskega, predstavlja George Alexander Kennedy za področje antične retorike; gre za eno vodilnih avtoritet in enega najpomembnejših in najbolj branih avtorjev v zadnjih 40 letih. Njegovo delo *Klasična retorika ter njena krščanska in posvetna tradicija od antike do sodobnosti*, ki je v prevodu izšlo pod okriljem Društva za antične in humanistične študije (DAHŠ) Slovenije in Založbe ZRC SAZU v novi zbirki Agora (zbirka bo namenjena izdajanju izvornih in prevedenih del s področja antičnih študij), je že Kennedyjeva osma monografija s področja retorike; gre za eno najkvalitetnejših del s področja antične retorike, za pregled klasične retorike in njenega vpliva vse do danes (prevod je nastal po drugi, predelani in dopolnjeni izdaji izvornika).

V zadnjih letih smo v Sloveniji priče ponovnemu pridobivanju pomena klasičnih jezikov, na katerega se navezuje tudi razmah prevajanja del klasičnih avtorjev; med njimi velja omeniti prevod Katula, Evripidove *Medeje* in *Ifigenije pri Tavrijcih*, *Zgodovine Langobardov* Pavla Diakona, izbor iz Plutarhových *Življenj velikih Rimljanov*, Aristotelovi deli *Metafizika* in *O duši* idr. Povečan interes za študij antične literature in kulture se kaže tudi v tem, da najdemo na policah naših knjigarn precej sekundarne literature za najrazličnejša področja in vidike obravnave antičnega sveta, od literarnih do antropoloških študij. Zanimivo pa je, da doslej ob kar lepem številu prevodov, tudi najbolj kapitalnih del antike, s katerimi so nas oskrbeli slovenski prevajalci iz klasičnih jezikov (Sovrè, Bradač, Fašalek, Gantar, Simoniti idr.), med njimi ni nobenega obsežnejšega s področja antičnega govorništva, bodisi govora bodisi dela o retoriki, če odštejemo nekatere drobce in odlomke; tako je npr. Sovrè na koncu svojih *Predsokratikov* (1946) dodal prevod Periklovega govora na čast padlim v prvem letu peleponeške vojne (govor je ponovno prevedel Janez Fašalek v svojem prevodu Tukidida I. 1958). Izjema je le izbor iz Kvintilijan (Marka Fabija Kvintilijana govorniški pouk), ki ga je prevedel Franc Brežnik, vanj pa je vključil 1. in 10. knjigo Kvintilijanove *Govorniške izobrazbe* (*Institutio oratoria*). Prevod je izhajal najprej v *Popotniku* v letih 1887–1889; leta 1889 je izšel tudi kot samostojna publikacija. Sicer so razprave s področja antične retorike pisali profesorji na naših gimna-

zijah v gimnazijskih izveštjih: Leopold Konvalina je v *Izveštju mariborske gimnazije* (1866) obravnaval Izokratov govor *Proti sofistom* (*Die Prophetie in Platons Phaedrus und Isokrates Rede gegen Sophisten*), Jožef Ogorek se je v *Izveštju novomeške gimnazije* (1877/78) ukvarjal z vprašanjem prvih dveh Ciceronovih govorov *Proti Katilini* (*Wann hat Cicero die beiden ersten Catilinarischen Reden gehalten?*), Jakob Purgaj pa je v *Izveštju mariborske gimnazije* (1874) obravnaval Demostenove olintske govore (*Die Reihenfolge der olyntischen Reden des Demosthenes*). Prvo in hkrati edino obsežnejšo razpravo o antični retoriki v slovenščini je napisal Mihael Žolgar v *Izveštju kranjske gimnazije* iz l. 1869 z naslovom *Pogled na atiško zgovornost*, v kateri je na 13 straneh predstavil razvoj grške retorike od Homerja prek njenega razmaha v obdobju atenske demokracije in sofistov do kanona desetih atiških govornikov; dve leti za njim se je Ivan Poljanec v *Izveštju novomeške gimnazije* (1872/73) ukvarjal z Demostenom (*Obsežek Demostenovega govora Megalopoljskega z odlomkom prevoda za poskus. Kratek opis dotičnih zgodeb in okolišnin*), velja pa omeniti tudi Antona Doklerja, ki je za potrebe slovenskih dijakov na gimnazijah napisal *Komentar k Ciceronovim govorom proti Katilini* (izšel najprej v *Izveštju kranjske gimnazije* 1909/10, nato pa še kot samostojna publikacija), in Josipa Pipenbacherja, ki je sestavil *Slovarček k I. in III. olinskemu ter III. filipskemu govoru Demostenovemu*. Zaenkrat nimamo nobenega prevoda zbirke antičnih govorov ali antičnega dela o retoriki. To pomanjkljivost bo v kratkem vsaj delno popravil izbor, ki bo izšel pri Založbi ŠOU v zbirki Claritas; v njem bo nekaj prevodov antičnih govorov s predstavitvami avtorjev in njihovega dela (Demosten, Lizias, Izokrat, Ciceron, Evmenij).

Prevod Kennedyjeve knjige je nastal po zamisli in z delom študentov klasične filologije; začetki segajo v leto 1999, ko je prišla od študentske sekcije DAHŠ prva pobuda, da bi delo, ki naj bi postalo tudi učbenik retorike, prevedli. Te zahtevne naloge se je lotilo pet študentk klasične filologije pod uredniškim vodstvom Nade Grošelj in po dveh letih je projekt, s katerim se začenja nova knjižna zbirka Agora, doživel epilog.

Kennedy po uvodni predstavitvi in opredelitvi retorike ter delitvi na primarno retoriko (retorika kot sredstvo javnega izražanja) in sekundarno retoriko (retorika kot sredstvo literarnega izražanja) začne pri najstarejših literarnih spomenikih, v katerih so Grki (tako kot za vsa druga področja znanosti) videli začetek in najvišjo avtoriteto: pri Homerjevih epih in svetu homerskih junakov, kjer igra retorika pomembno vlogo; nadaljuje pa z razvojem pismenosti in odnosom do pisane besede. Antično retoriko obravnava drugače, kot smo je vajeni iz večine dosedanjih pregledov (obrnava po kronološkem zaporedju, obravnava posamezne zvrsti znotraj posameznega literarnega obdobja); razdeli jo na 4 sklope po 4 retoričnih strujah – tehnični, sofistični, filozofski in literarni retoriki – in znotraj posamezne retorične struje predstavi njen razvoj. Poleg pregleda razvoja retorike in retorične misli dobimo tudi vpogled v marsikateri literarni vidik antike, npr. v teorijo ustnega pesništva v Homerjevih epih.

Obravnava judovsko-krščanske retorike se navezuje na retorične prijeme in iskanje »retoričnega« pri piscih Svetega pisma, pri apologetih, polemikih in pridigarjih. Spremljamo porajanje krščanstva in delo rimskih in grških cerkvenih očetov (med grškimi izstopa Origen, med latinskimi pa Avguštin), pri čemer stopa v ospredje konfrontacija med krščanstvom in poganstvom, med

krščansko in pogansko retoriko, ter razpetost krščanskih avtorjev med tem, da iz antike, iz poganske grško-rimske tradicije izhajajo, se ob njej oblikujejo in navdušujejo, in tem, da po tej isti tradiciji udrihajo in se borijo proti njej z njenimi lastnimi sredstvi, na prvem mestu z retoriko (npr. Hieronim).

Dalje spremljamo konfrontacijo antike in srednjega veka, odmeve antične retorike v filozofskih, literarnih in šolskih tokovih in sistemih evropskega Vzhoda in Zahoda. Vzhod ohranja z antiko tako literarno kot tudi jezikovno kontinuiteto in – konkretno – tudi retorično tradicijo. Tudi na Zahodu kljub razpadu države, porajanju novih držav in oblikovanju novih jezikov kulturni vpliv in tradicija preživita (nastajajo komentarji, priročniki, enciklopedije, npr. Marcijan Kapela, Kasiodor, Boetij, Izidor Seviljski), vendar retorika v literaturi nima več takšnega pomena; ima pa ga v javnem življenju in življenju Cerkve.

Srednji vek postopno ponovno odkriva antiko; to je čas nastajanja rokopisov, prevajanja grških avtorjev v latinščino, odkrivanja nekaterih avtorjev (zlasti Aristotela) prek arabskega vmesnega člana, čas, ko retorika najde prostor v šolskem sistemu sedmih svobodnih umetnosti, pa tudi v literaturi (raziskovanje rimskega prava, vpliv antičnih avtorjev, tudi govornikov in govorniških teoretikov, na srednjeveške avtorje). Retoriko prilagajajo potrebam srednjega veka (karolinška renesansa): navezujejo jo na obravnavo svetega pisma, oblikuje se izrazoslovje v nacionalnih jezikih. Velik pomen pri vsem naštetem imajo samostanska središča (Bobbio, St. Gallen, Chartres, Reims idr.), pa tudi burno srednjeveško politično življenje omogoča bogato retorično bero, čeprav ne v klasičnih oblikah, kot smo jih vajeni. Med retoričnimi vzori sta na prvem mestu Cicero (*De inventione*, *Retorika za Herenija*) in Avguštin (*O krščanski nauku*).

Renesansa in humanizem odkrivata antiko v širšem obsegu (Cicero, Kvintilijan idr.) in združujeta antične vzore ter vso kasnejšo tradicijo. Učenjaki (vsa paleta najeminentnejših predstavnikov: Petrarca, Poggio, Enej Silvij Piccolomini, Georgij Trapezuntski, Lorenzo Valla, Melanchthon, Erazem Rotterdamski idr.) ponovno odkrivajo retoriko, jo gojijo (vse zvrsti), jo privzemajo v svoja dela, odkrivajo jezikovna merila (klasična latinščina), odkrivajo grščino (učenje grščine, prevodi grških del v latinščino), intenzivirajo stike z grškim svetom (še zlasti po 1453, ko po padcu Konstantinopla mnogi grški učenjaki pribežijo na Zahod), veliko pa se posvečajo vprašanju razmerja med retoriko in dialektiko.

Cerkvena retorika je zaradi svoje kompleksnosti in obsežnosti vseskozi poglavje zase (avtor jo podaja le sumarno).

V obdobju klasicizma vplivajo na razvoj retorike številni, ne le latinski prevodi grških del, ampak tudi prevodi v nacionalne jezike. Ob naslanjanju na antične vzore se poraja zavest o vzvišenosti grške književnosti nad rimsko. Retorika je v modi: nekaj je dobrih govornikov in piscev o retoriki, ogromno povprečnih. Prav v tem obdobju se utrne zanimiva primerjava, kako se zgodovina ponavlja tudi v retoriki: politično govorništvo se v času absolutističnih vladarjev (Ludvik XIV.) vse bolj umika v literarne salone (preciozništvo), torej doživlja enako usodo, kot jo je doživelo v času rimskih cesarjev v 1. stoletju po Kr., ko se je iz javnega življenja umaknilo v retorske šole, kjer so ga gojili v obliki izumetničenih deklamacij. V retoriki najde dragoceno orodje tudi filozofija (Descartes, Hobbes, Locke, Vico, Hume, Kant).

V 19. in 20. stoletju daje pomemben prispevek retoriki filologija s prevodi, komentarji, analizami in študijami celotne retorične tradicije ter literarnimi pregledi zgodovine retorike; klasični avtorji še vedno ostajajo vir teoretičnih in uporabnih informacij, njihov pomen kaže tudi prisotnost v šolskih programih. Delo zaključuje sumarna predstavitev nekaterih sodobnih pristopov in obravnava retorike v 20. stoletju (»nove« retorike in kritiška teorija: strukturalizem, marksistična kritika, nova kritika ...).

Ob analizi Kennedyjevega opusa ugotovimo, da se v *Klasični retoriki* organsko združujejo in dopolnjujejo njegova prejšnja dela. Tri, *The Art of Persuasion in Greece* (1963), *The Art of Rhetoric in the Roman World* (1972) in *Greek Rhetoric under Christian Emperors* (1983), je namreč avtor l. 1994 revidiral, predelal in v okrajšani obliki združil v delu *A New History of Classical Rhetoric*; temu delu, v katerem snov obravnava po kronološkemu zaporedju, je dodal še pregled poznolatinske retorike, ki ga zaključí z Boetijem. Prvi del prevedene *Klasične retorike*, ki obravnava antično retoriko, povzema *Novo zgodovino* iz leta 1994, le da snov ni razvrščena po kronološkem zaporedju, ampak po retoričnih strujah.

Sumarna, a zato nič manj temeljita obdelava snovi opozarja na priročniški značaj dela; že kmalu se pokaže, da je delo dovolj poljudno in namenjeno tudi slabše podkovanemu bralcu. Razporeditev snovi, ki je sicer osredotočena na antično izročilo, dotakne pa se tudi drugih kultur in njihovih retoričnih izročil, je idealna za povezano prikazovanje grške in rimske retorike ter vpliva prve na drugo. Razlage terminov in obravnavane teme so namenjene prvenstveno angleškemu bralcem. Kljub sicer zelo jedrnatí obravnavi ob nekaterih poglavjih preseneti z natančnostjo in obsegom opisa (npr. Platonovega dialoga *Gorgias*). Ker je delo osredotočeno na razvoj teorije retorike, pogrešamo več obravnave »praktične retorike«: govorov in nekaterih avtorjev, ki so prav tako zaznamovali antično govornišvo. Tako ne obravnava Ciceronovih govorov (te je zelo podrobno obdelal v knjigi *The Art of Rhetoric in The Roman World*), ne Demostenovih govorov, ne Apuleja, ne Frontona, ne desetih atiških govornikov, ki so močno vplivali na kasnejši razvoj tako rimske kot tudi grške retorike in so postali jezikovna in stilna norma (aticizem, druga sofistika). Tudi Kvintilijan uglede na njegov kasnejši vpliv (ki je sicer dobro predstavljen) posveti malo strnjene predstavitve. Očitno teži k temu, da se posveti predvsem čisti teoriji retorike, in si prizadeva, da delo ne bi bilo preobširno. Obravnava snovi pa jasno pokaže, da se ni mogoče strogo omejiti samo na retoriko, ampak jo je potrebno obravnavati v širšem literarnem okviru po eni strani zaradi vpliva literature na retoriko in po drugi strani zaradi prežetosti literature z retoriko; zato avtor obravnava tudi literarne, slogovne, estetske ter filozofske elemente in vplive, ki se bolj ali manj navezujejo na retoriko, in obratno. Tako spremljamo razvoj retorike od prvih retoričnih prvin in primerov v književnosti (kjer še ne moremo govoriti o pravi retoriki, jasno pa je, da je zavest o njej že bila prisotna v družbi), od porajanja prave »funkcionalne« in družbeno angažirane retorike naprej vse do danes ob predstavitvi antičnih avtorjev kot vzornikov in kasnejših odmevov njihovih del. Poleg vpliva na sodobno literaturo in posnemanja klasičnih antičnih vzorov obravnava avtor tudi vpliv na druge pisce, npr. na umetnostne in glasbene teoretike, kar daje delu še dodatno vrednost. Kennedy ne daje odgovora na vprašanje, kje (v katerem obdobju ali avtorju) je vrhunec retorike. Vprašanje je najbolje pustiti odprto, saj pravega odgovora nanj ni; iz literarne zgodovine

smo vajeni nekaterih imen (Cicero, Demosten, Izokrat, Lizias idr.), ki ostajajo prvi vzori v vseh obdobjih in jim ne odrekamo prvenstva (dokaz za to je tudi pomen teh avtorjev kasneje in njihova prisotnost, predvsem v šolstvu), vendar najdemo velike dosežke tudi v kasnejših obdobjih.

Če potegnemo približno ločnico, polovica knjige obravnava antično retoriko, druga polovica pa njene vplive in odmeve v kasnejših obdobjih do današnjih dni. Obravnava snovi je posebnost že po časovnem razponu in obsegu; vajeni smo, da razprave ali monografije o retoriki zajemajo bodisi enega avtorja ali eno govorniško smer ali eno obdobje ali pa obravnavajo razvoj znotraj ene književnosti (grške ali rimske) ali podajajo celoten pregled do konca antike. Tokrat je v obravnavo, ki vedno znova potrjuje aktualnost in pomen antične literature skozi čas, zajeta 2500-letna kontinuiteta retorike. Snov je znotraj posameznih obdobj večkrat obravnavana po geografskem načelu (po posameznih državah), kar daje delu še večjo preglednost. Prva novost, ki jo delo prinaša, so poglavja o ženskah v retoriki (*Ženske v klasični retoriki*, *Ženske v rimskem javnem življenju*, *Ženske v humanističnem gibanju*, *Ženska retorika v 17. in 18. stoletju*), ki so posledica večjega zanimanja za ženske študije. Ker je v zgodovini retorike prispevek nežnejšega spola majhen, so ta poglavja zanimiva predvsem z literarnega in zgodovinskega vidika, z retoričnega pa ne. Druga novost, s katero Kennedy zaključuje svoje delo, je sumaren prikaz retorike v 20. stoletju, ki jo pogosto obravnavajo skozi prizmo modernih jezikoslovnih pristopov in sociološko-antropoloških študij ter njenega mesta v sodobni literarni teoriji; z zaključnim poglavjem o primerjalni retoriki Kennedy napelje bralca na svojo *Komparativno retoriko (Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction, 1997)*, v kateri skuša po načelih, ki slonijo na temeljih primerjalne književnosti, ugotavljati razlike in podobnosti med retoričnimi izročili različnih svetovnih kultur.

Gre nedvomno za enega najkvalitetnejših priročnikov za zgodovino retorike v zadnjih 50 letih, ki poleg množice podatkov in številnih tem, h katerim usmerja, odpira tudi vrsto vprašanj: kakšno je stanje retorike danes, ko so poustvarjene idealne razmere zanjo (demokracija, svoboda govora), podobne tistim z začetka razvoja retorike, kakršne so botrovale tudi njenemu nastanku? Ima še lahko takšno sugestivno moč kot nekoč? Kakšen vpliv ima na retoriko komunikacijska revolucija (elektronski mediji, množična javna občila)? Se lahko pohvalimo z govorniško kulturo, s kulturo dialoga in govorjene besede itn.? S tem nudi knjiga obilo gradiva za potencialne raziskovalce.

Za vsakogar, ki ga zanima zgodovina retorike v katerem koli od obravnavanih obdobj, je dodana tudi bogata bibliografija, pri kateri prevladujejo angleška monografska dela, članki in razprave ter prevodi v angleščino; za antiko in zgodnji srednji vek še najdemo precej nemških in francoskih del, za srednji in novi vek pa daleč prevladuje angleška literatura. Med naštetimi velja izpostaviti monumentalno, še nedokončano delo *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, ki nastaja pod uredniškim vodstvom enega vodilnih strokovnjakov za to področje, profesorja za splošno retoriko na univerzi v Tübingenu Gerta Uedinga ob sodelovanju več kot 400 strokovnjakov. Obsegalo bo predvidoma 10 zvezkov (8 zvezkov = okoli 6500 strani + suplement + register), izšlo pa bo do l. 2010.

Kot dodatek dopolnjuje prevod še razprava Jožeta Faganela o govorništvu na Slovenskem, ki je napisana s podobnim pristopom kot Kennedyjeva, ob-

ravnava pa retoriko na naših tleh od prvih ohranjenih besedil, ki jih lahko označimo kot »retorična« (2. brižinski spomenik), naprej po kronološkem zaporedju. Razprava je v največji meri posvečena cerkvenemu govorništvo; sploh pa je področje retorike pri nas slabo raziskano in tudi sam pisec zaključuje »s kisló ugotovitvijo«, da je mogoče na Slovenskem obdelati izčrpno le cerkveno govorništvo; na ostalih področjih čaka raziskovalce še veliko dela.

Prevajalska načela, ki so jih upoštevale prevajalke, so predstavljena v izčrpnem uredniškem uvodu izpod peresa Nade Grošelj, prvenstveno glede slovenjenja imen, naslovov in strokovnih terminov. Večinoma ni nobenih posebnosti; sama urednica opozarja, da bi se dalo najti bolj elegantne prevajalske rešitve. Slovenjenje antičnih imen, naslovov in izrazja še vedno ostaja problem, saj, 1., še nimamo enotnih pravil za slovenjenje kljub uveljavljenemu priročniku Bronislave Avbelj *Antična imena po slovensko* (1997), ki je dragocen pripomoček, vendar še vedno pomanjkljiv in v nekaterih pogledih nedosleden; 2., vsaj za področje retorike nimamo prevodov, na katere bi se lahko opirali ali jih vzeli za primerjavo; 3., nimamo pregleda antične književnosti, na katerega bi se lahko standardno opirali glede slovenjenja naslovov. Pri nekaterih naslovih bi veljalo še razmisliti o slovenski različici, npr. pri Ciceronovem delu *De inventione*, ki ga prevajalke dosledno prevajajo *O določitvi snovi*; prevod sicer v precejšnji meri odraža in zajema bistveni pomen, vendar je pomen latinskega retoričnega termina *inventio* precej širši kot pomen prevedka *določitev snovi*. Prav pri strokovni terminologiji se pogosto znajdemo pred podobnimi težavami, saj velikokrat nimamo slovenske ustreznice oz. ne moremo z eno samo besedo zajeti iste pomenske širine kot izvirnik (tak primer je že omenjena invencija, nekateri tropi in figure ...). Ključni grški termini so v besedilu prečrkovani in opremljeni z naglasi; zaradi bralcev, ki antične in srednjeveške retorike (še) ne poznajo, bi bilo bolje, če bi bili v samem besedilu vsi termini in naslovi poslovenjeni, v oklepaju pa navedeni izvirniki (npr. *letteraturizzazione*, pa naslovi, npr. *Areopagitik*, *Panatenajk*, *De inventione dialectica* itd.), kar bi še dodatno olajšalo sicer tekočo obravnavo. Edina napaka je na str. 57: Izokratov govor je *Arhidam*, ne *Arhedem*. Pri delitvi govorništva na zvrsti se prevajalke odločajo za *svetovalno*, *sodno* in *slavnostno govorništvo*. Pri sodnem govorništvo ni posebnosti. Morda pa bo koga presenetila odločitev za prevoda *svetovalno* in *slavnostno govorništvo*; termin *svetovalno govorništvo* je direkten prevod lat. termina *genus deliberativum* (gr. *génos symbouleutikón*, ki vključuje tako svetovalne kot odsvetovalne govore), za katerega smo sicer bolj vajeni izraza *politično govorništvo*, za *slavnostno govorništvo* pa je bolj uveljavljeno *slavilno govorništvo*. Odločitev za takšen prevod je verjetno posledica zvestobe angleškemu izvirkniku. Vsekakor moramo prevodu priznati natančnost, doslednost in poenotenost in celotni prevajalski ekipi na čelu z urednico lahko čestitamo za opravljeno delo.

Prevod Kennedyjeve knjige je prvo celovito delo o zgodovini retorike pri nas. Laiku bo pustilo še prenekatero odprto vprašanje, čeprav je snov dobro razložena in podana v dovolj poljudni obliki, za poznavalca antike in vloge retorike v njej pa bo dragocen pripomoček in dopolnilo.

Matej Hriberšek

November 2001